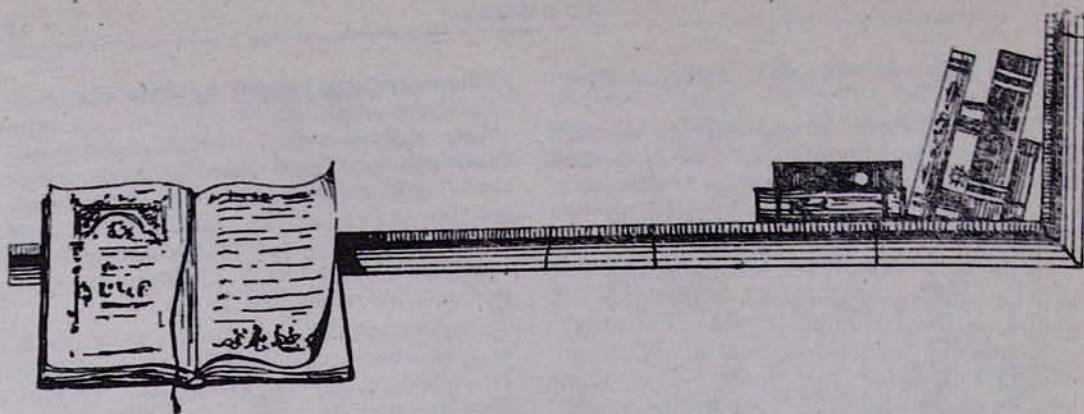

ՄԷՐԱՆ ԳԱՄԱՂԵԼԻ ԳԱՄԱՂԵԼՅԱՆ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԾԵՄԱՐԱՆ* (Ծեմարանի 100-ամյակի առիթով)

Էջմիածինը, սկսած ինն դարերից մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, եղել է մեր մշակույթի և կրթության ամենահարուստ և առաջին օջախներից մեկը: Սկսած 3-րդ, 4-րդ դարերից այնտեղ գործել են դպրոցներ, իսկ 5-րդ դարի սկզբներում բացվել են հայագիր առաջին դպրոցներ, և այնտեղ է սկիզբ առել մեր գրականությունը:

Էջմիածնի թողած կրթական, ուսումնա-դաստիարակչական գործունեությունը մինչև այժմ հանգամանորեն չի ուսումնասիրված և ըստ արժանվույն գնահատված: «Էջմիածինը, որպես հայոց հնագույն հոգևոր կրթության կենտրոն, արժանի է հատուկ ուսումնասիրության»¹: Իսկ Գևորգյան ճեմարանը այդ կրթական ժառանգության ամենաբարձր գագաթն է, որը պետք է առավել մեծ ուշադրության արժանանա:

Այս խմատով թեմական դպրոցները երջանիկ են, որ գոնե հոբելյանական տարեթվերի առիթով գտել են իրենց պատմագրողներին:

* Գևորգյան ճեմարանի հիմնադրության 100-ամյակի առթիվ քաղվածաբար հրատարակում ենք որոշ հատվածներ Մ. Գ. Գամաղելյանի «Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան» դիսերտացիոն թեկնածուական աշխատությունից:

¹ Ա. Խ. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 261:

Նման փորձեր երկու անգամ արվել են ման ճեմարանի նկատմամբ, սակայն չեն իրականացվել:

1899 թվին, երբ լրանում էր ճեմարանի հիմնադրման 25-ամյակը, մանկավարժական խորհուրդը որոշում ընդունեց գրել տալ մրա 25-ամյա պատմությունը: ՀՍՍԻ ԳԿՊ արխիվի ճեմարանի ֆոնդում պահպանվել է այն արձանագրությունը, որի մեջ տրված է նույնիսկ շարադրելու մոտավոր ծրագիրը: Բայց թե ինչու չի իրականացվել այդ մտադրությունը, առայժմ մեզ անհայտ է մնում:

Այդպիսի մի ձեռնարկում եղել է մահ 1914 թվին՝ ճեմարանի գոյության 40-ամյակի նախօրեին: Այս անգամ կազմված ծրագիր չի եղել, սակայն առանձնացված է եղել հատուկ հանձնաժողով, որը պիտի գրեր ճեմարանի պատմությունը:

1918 թվի հոկտեմբերի 8-ի և 24-ի մանկավարժական խորհրդի նիստերը նվիրվել են ճեմարանի 40-ամյա հոբելյանն անցկացնելու և մրա պատմությունը գրելու հարցերին:

Ուսուցիչներից ոմանք պահանջել են գրել դպրոցի ներքին և արտաքին կյանքի մասին, ուրիշները խնդիր են դրել անդրադառնալ միայն ներքին կյանքի ամփոփմանը, իսկ Մանուկ Աբեղյանը պահանջել է գրել ընդարձակ պատմություն, նկատի ունենալով դպրոցի ներքին կյանքը, արտաքին հասարակական հարաբերությունները, մրա խաղացած դերը և այլն:

Այս միջոցառումը նույնպես չի իրականացվել: Հոկտեմբերի 24-ի նիստում որոշվել է հետաձգել

փառատունը, նկատի ունենալով, որ 1914 թվին պիտի տոնվեր Երեանի թեմական դպրոցի 75-ամյա հոբելյանը:

Սույն աշխատանքը ձեռնարկելով նպատակ ենք ունեցել մեր համեստ ուժերի սահմաններում, նախատվետական ջրջանի հայկական դպրոցների ընդհանուր տեսադաշտում, ուսումնասիրել և հրապարակ հանել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի համառոտ պատմությունը:

Ճեմարանի պատմությունը գրելու համար, հիմնականում օգտվել ենք արխիվային փաստաթղթերից, դիմել ժամանակի մամուլին, հրատարակություններին և նախկին ուսանողներին ու դասախոսներին, որոնք մինչև այսօր էլ աշխատում են:

րոնական արխիվին, Մատենադարանին և Գրականության ինստիտուտին, ուր գտանք անսպասելի օգնություն:

Էջմիածինը այն վայրն է, որ հիմնադրվել է մեր առաջին դպրոցը, որտեղ հայ ժողովրդի զավակներին այրուբեն են սովորեցրել մեր առաջին ուսուցիչներն ու Սահակն ու Ս. Մեսրոպը:

Էջմիածնում էր, որ առաջին անգամ հայ մատաղ սերնդի կրթությունն ու դաստիարակությունը ասորական ու հունական լեզվից վերածվեց մայրենի լեզվի, գրության օտար տառերին փոխարինեց հայոց տառը, օտար դպրոցին՝ մայրենին, և օտար դպրոցական սիստեմին՝ հայրենին, սեփականը:

Եթե փոքր ընդմիջումները նկատի չառնենք, ապա

Կոմիտաս վարդապետը և Հակոբ Մանանդյանը ս. Էջմիածնում (1902 թ.)

Հարկ է նշել, որ թեև ճեմարանի պատմությունը ժամանակակիցներն ու հետագա սերնդի ներկայացուցիչները չեն գրել, բայց Մատենադարանում պահպանվել և երկու տարի առաջ պետական կենտրոնական պատմական արխիվին է հանձնվել մի այնպիսի հարուստ ժառանգություն, որը կարող է գիտության շատ քննադատների աշխատողների հետազոտության առարկա հանդիսանալ:

Միայն արխիվում եղած ճեմարանի ֆոնդի (ֆոնդ 312) հարստությունը պատկերացնելու համար պիտի իմանալ, որ կա շուրջ 75 թղթապանակ, ամեն մի թղթապանակն ունի 30-ից մինչև 200 վավերագիր, ամենափոքր վավերագիրը պարունակում է 50-ից 100, իսկ մեծերը՝ 300-ից 500 թերթ:

1959 թ., երբ մտադրվեցինք ճեմարանի պատմությանը զբաղվել, սկզբում զբաղվեցինք տպագիր աղբյուրների ուսումնասիրությամբ: Նախատվետական ջրջանի ամսագրերը և այլ հրատարակություններ ու պարբերականներ («Արարատ», «Փորձ», «Մեղու», «Նոր դար», «Դպրոց», «Մշակ» և այլն) ուսումնասիրելուց հետո դիմեցինք պետական կենտ-

րարող ենք ասել, որ այստեղ կաթողիկոսարանին առընթեր, պատմական տարրեր ժամանակաշրջանում, միշտ գործել են տարրական, միջին և բարձր տիպի հայ դպրոցներ:

Էջմիածնի դպրոցները դիտվել են որպես ամենակարևոր, մայր դպրոցներ:

Այդ պատճառով էլ «Էջմիածնի դպրոցը, որպես հայ դպրության առաջին օջախներից մեկը, մեծ ազդեցություն է ունեցել հայոց ուրիշ շատ դպրոցների վրա»²:

Հասկանալի է, որ նրա ազդեցությունն առաջին հերթին տարածվել է Արարատյան ճահանգում գրտնըվող դպրոցների վրա և ապա գնացել ծայրագավառները:

Նրա հետ սերտ հարաբերության մեջ են եղել Օհանավանքի, Սաղմոսավանքի և Եղվարդի դպրոցները:

Ս. Մեսրոպի հիմնադրած դպրոցն էր, որը նյու-

² Նույն տեղ:

դալորվեց, գնաց-հասավ Սյունիք, Տայք, Մոսիք, Ռոտիք, Փայտավարան, Վապուրական և այլուր:

Նա անեց, գորացավ, ճոխացավ և մեզ տվեց միջնադարում հռչակ վազելած Սյունաց և Նարեկա դպրոցները, Սանահին, Հաղբատի, Գլաձորի, Օհանավանքի համալսարանները՝ իրենց փիլիսոփաներով, ճարտարապետներով, մաթեմատիկոսներով, տիեզերագետներով, պատմագիրներով, գրողներով, քանաստեղծներով ու այլ բնագավառի գիտնականներով:

Լեո

(Առաքել Բարսիսյան)

Էջմիածնի դպրոցը ընդլայնվելով ու նվազելով, մեծանալով ու փոքրանալով, բոլոր տեսակի հալածանքները կրելով և կամ համակրանքները վաշելելով, եկավ-հասավ մինչև 19-րդ դարը, ամենայն իրավամբ կրելով Ժառանգավորաց անունը, որը հետո ձուլվեց Գևորգյան ճեմարանի կրթության փառաբեղ տաճարի և գիտության կաճառի մեջ:

ՀԱՍՈՒ պետական պատմական արխիվի 57 ֆոնդի № 71 գործի մեջ կա մի փաստաթուղթ, որից երևում է, որ դեռևս 1847 թ. Էջմիածնում բարձրագույն դպրոց բանալու մասին կատարվել են վճռական քայլեր: Հատուկ հանձնաժողովն զբաղվել է դպրոցի հիմնադրելու նախապատրաստական աշխատանքներով և ներկայացրել նախահաշիվ: Ըստ այդ նախահաշվի կառուցվելու էր 24 դասասենյակներով մի ամբողջական շենք: Դասասենյակներից բացի

շենքն ունենալու էր 29 տարբեր բաժանմունքներ՝ հիվանդանոց՝ 15 սենյակով, խոհանոց՝ 8 սենյակով, բաղնիք և լվացքատուն՝ 8 սենյակով, ու օժանդակ այլ հարմարություններ: Դպրոցն ունենալու էր նաև առանձին ախտատուն:

Հիշյալ ճեմարանը մնացել է թղթի վրա:

Ճեմարան կառուցելու բախտը, ըստ երևույթին, վիճակվել էր հետագա սերնդին և, իրոք, վաղուցվա փափագած երազանքն իրականացավ Գևորգ Դ կաթողիկոսի օրոք:

1869 թ. մայիսի 28-ին Մայր տաճարից դեպի հյուսիս-արևելք, մոտավորապես 700 քալ հեռավորության վրա, դրվեց ճեմարանի առաջին հիմնաքարը:

Ճեմարանի շենքի հիմնադրման արարողությանը ներկա է եղել Ղազարոս Աղայանը և իր տպավորությունները գրել «Արարատ» ամսագրի 1869 թ. Բ համարում:

«Նախընթաց մայիսի 25-ին բախտավոր հանդիսակատարությունից, որոնց միմե էր Նորին Վեհափառության օծման երկրորդ տարեդարձը և երկրորդ տեղովյա կառուցանելիք ուսումնարանի հիմնօրհնությունը»:

«Վեհափառ Հայրապետը ինքն իր ձեռքը առաջին քարը դրավ»:

Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցի անգլերեն լեզվի ուսուցիչ Պ. Կ. Ֆոյսայանը ճառ է արտասանել: Հավաքված են եղել հոգևոր ու պետական աստիճանավորներ, բազմահազար մարդիկ: Ցնծությունն ու տոնախմբությունը կատարյալ դարձնելու համար տրվել են հրացանային համազարկեր, ամենուրեք «կեցցե» հռչակել կաթողիկոսին, «ուռա»-ներ քացականչել: Ճեմարանի հիմնադրումը ստացել է համազգային նշանակություն և դարձել տոնախմբության առիթ: Իր հրճվանքն արտահայտելով դպրոցի հիմնադրության մասին, ափսոսանքով պիտի հիշատակել, որ Դ. Աղայանի նման ժողովրդական մանկավարժը հասարակական հիմունքներով կառուցվելիք այս լավագույն ձեռնարկումը համարել է սոսկ հոգևորականության ազգամկեր գործունեության արդյունքը:

«Վասնզի ժողովրդի հոգին՝ կյանքը հոգևորականների ձեռքին է, մոքա են մրա պաշտպանողը և մատնողը Աստծու և թագավորի առջև, մոքա հետ կապողը և արձակողը»:

1869 թ. սեպտեմբերի 28-ին սկսվում է ճեմարանի շենքի կառուցումը: Գևորգ Դ կաթողիկոսը Կ. Պոլսից հրավիրեց ճարտարապետ Հարություն Արզարյանին: Շենքի պատերը մոտ էին սկսվել բարձրանալ, երբ սպանվում է Արզարյանը: Հրավիրվում է մեկ ուրիշ ճարտարապետ, որը դեպի Էջմիածին ճանապարհին մեռնում է:

Վերջապես ստիպված հրավիրում են Կ. Պոլսի նշանավոր Պալյան ճարտարապետների ընտանիքից սերված Սարգիս Պալյանին:

Ճարտարապետ Սարգիս Պալյանը փոխում է ծածկի ձևը և մտցնում մասնակի բարեփոխություններ: Թափով առաջ է գնում շինարարական աշխատանքը:

քը, և 1874 թ. ուսումնական տարվա սկզբին շենքն արդեն պատրաստ էր:

1874 թ. ապրիլի 20-ին Գևորգ Դ կաթողիկոսը ճեմարանի բացմանը նախապատրաստվելու նպատակով հատուկ կոնգրակով մարդիկ է գործուղում թեմերն ու վիճակները՝ աշակերտներ արձանագրելու համար:

Վահան վարդապետ Բաստամյանին ուղարկում են Աստրախան, Բեսարաբիա, Նոր Նախիջևան, Մոսկվա և Պետերբուրգ:

Գևորգ վարդապետ Սուրենյանին Հանձնարարում են Բեսարաբիայի մի մասը, իսկ Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանին՝ Երևանի, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի և Շամախու թեմերը:

Նույն նպատակի համար Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկաստանի թեմերին ու վիճակներին և մասնավոր Վ. Պոլսի պատրիարքարանին աուքում են գրություններ:

Նախատեսվել էին ճեմարանում առաջին տարում ընդունել 75 հոգի, որից 48 հոգի Արևելյան Հայաստանից և Ռուսաստանից, 21 հոգի՝ Արևմտյան Հայաստանից, 5 հոգի՝ Պարսկաստանից:

Գործուղված անձանց հանձնարարված էր որոնել, գտնել լավագույն աշակերտներ: Պատվիրակներին հանձնարարված էր նաև կատարել նյութական հանգանակություն ճեմարանի պահպանության համար. «Բարձրագույն կրթություն ունենալու համար բավական չէր միայն նյութականի մասին հոգալ, քանի որ պատրաստի աշակերտներ հավաքելը նույնպես մեծ ջանք էր պահանջում»³:

Այսպիսի դժվար պայմաններում պիտի բացվեր ճեմարանը: Գևորգ Դ կաթողիկոսին մնում էր իր նորարաց դպրոցի համար Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցում աշխատող ուսուցիչներից ընտրություն կատարել և օգտագործել միաբանության մեջ գտնվող կարող ուժերին: Կաթողիկոսն այդպես էլ վարվեց:

Առաջին տարվա ուսուցիչներն էին՝ Սուքիաս վրդ. Պարզյանը (միաժամանակ ժամանակավոր վերատեսուչ), որն ավանդում էր հայոց լեզու, Հովհաննես վրդ. Երենյանը՝ կրոն, Արիստակես վրդ. Սեդրակյանը՝ Հայաստանի պատմություն և աշխարհագրություն, Գևորգ վրդ. Սուրենյանը՝ Ռուսաստանի պատմություն և Ռուսաստանի՝ աշխարհագրություն, Վահան վրդ. Բաստամյանը սկզբում դասավանդել է ուսաց լեզու, իսկ հետո՝ եկեղեցու իրավագիտություն, Պողոս Ծերպեցյանը ճշմանակվել է վերակացու:

Ճեմարանի ուսուցչական խմբի մեջ հաջորդ տարիներին նոր մարդիկ էին մուտք գործում, նրանց շարքերը համալրվում էին նորափարտ կարող ուժերով:

1881—82 ուս. տարում արդեն հանդիպում ենք հետևյալ անուններին. Արշակ Նախապետյան, Կա-

րապետ Կոստանյան, Սերովքե եպիսկոպոս Արաբադյան, Հուսիկ վարդապետ Մովսիսյան, Ղևոնդ վրդ. Հովակիմյան, Փիլիպոս Վարդանյան, Սեդրակ Մանդինյան:

Ուսուցչական կազմի մեջ փոփոխությունները ստեպ-ստեպ էին տեղի ունենում: 1884—85 ուս. տարում, ճեմարանում դասավանդել են.

Գրիգոր եպ. Աղստիկյան՝ աստվածաբանություն, կրոն և եկեղեցու պատմություն:

Կյուրեղ վրդ. Սրապյան՝ կարգ աստվածաբանություն, եկեղեցական տոմարագիտություն և ուսաց լեզու:

Ղևոնդ վրդ. Հովակիմյան՝ ձայնագրություն:

Սեդրակ Մանդինյան՝ տրամաբանություն, բարոյական փիլիսոփայություն և մանկավարժություն:

Ստեփանոս Պալասանյան՝ հայոց պատմություն, ֆրանսերեն:

Փիլիպոս Վարդանյան՝ ընդհանուր և ուսաց գրականություն, պատմություն և գերմաներեն:

Կարապետ Կոստանյան՝ պատմություն, հայոց մատենագրություն, տեսություն մատենագրության, հնախոսություն Հայաստանի, եկեղեցական մատենագիտություն, Հայաստանի աշխարհագրություն:

Սեդրակ Արարատյան՝ մաթեմատիկա և տիեզերագիտություն:

Գրիգոր Տեր-Գրիգորյան՝ բնագիտություն, բնական պատմություն-բնախոսություն, առողջապահություն և բժշկական գիտություն:

Մարտիրոս Քերեստեցյան՝ գեղագրություն:

Առաքել Սագինյան՝ զնագրություն և նկարչություն: Ռուբեն Ռուբենյան՝ տաճկերեն (տաճկահայատակների համար):

Ուսումնապետ Վահան վարդապետ Բաստամյանի 1878 թ. սեպտեմբերի 30-ի գրավոր զեկուցագրից երևում է, որ աշակերտների թիվը հասել էր 105 հոգու, որից 1-ին դասարանում՝ 15, 2-րդում՝ 28, 3-րդում՝ 25, 4-րդում՝ 25, և 5-րդում՝ 17 հոգի:

1879 թ. աշակերտների թիվը հասավ 135 հոգու: 1881—82 ուս. տարում արդեն գործում էին Ա և Բ լսարանները, աշակերտների թիվը (ուսանողների հետ) կազմում էր 179, որից 21-ը՝ ուսանող: 82—83 թթ. գիշերօթիկ սաների հետ սովորել են նաև երթեկ աշակերտներ (վերջինները նախկին Ժառանգավորաց դպրոցի աշակերտներն էին): Աշակերտների և ուսանողների ընդհանուր թիվը կազմել է 336, որից 219-ը՝ գիշերօթիկ, և 117-ը՝ երթեկ:

1890-ական և 1900-ական թվականներից հետո ճեմարանում աշակերտության և ուսանողության քանակական աճը կախված էր հասարակական պայմաններից և ճեմարանի նյութական հնարավորություններից:

1908 թ., 1909 թ. և հետագա տարիների ընթացքում աշակերտների թիվը բարձրացել ու տատանվել է 300, 350—370-ի միջև: 1915—1916—17 ուս. տարիներում նյութական վատ պայմանների հետևանքով սովորողների քանակը նորից նվազել է, իսկ նրա գոյության վերջին ուս. տարում իջել մինչև 150-ի:

³ ՀՍՄԻ Միմստրների տվյալին աղբյուր Մատենադարան, ձեռ. 6717, Վ. Բաստամյան տարեգիր, էջ 212:

Գևորգյան ճեմարանի նյութական լավ և վատ վիճակը կապված էր հայ ազգի նյութական դրության, ժողովրդի հոգատար վերաբերմունքի և ճեմարանի ի նպաստ կատարված նվիրատվությունների հետ։ Ենթարանի շենքի կառուցումից սկսած մինչև աշակերտության սնելու, հագցնելու, դասախոսական կազմին վարձատրելու բոլոր ծախսերը գոյացել են ժողովրդի կողմից տրված հաճախակիություններից, նվիրատվություններից, կտակներից։

1887 թ. Գևորգ Դ կաթողիկոսն իր պաշտոնին անցնելուց մի քանի ամիս հետո, ապագա ճեմարանի համար շենք կառուցելու նպատակով, դիմում է թեմերի առաջնորդներին՝ խնդրելով դրամական օգնություն։

Մանուկ Արեղյան

«Ճեմարանի շինությունն սկսելուց առաջ ամենայն պայծառ հայ մարդ յուր նյութական հնարավորությունը կոճեր»⁴, գրել է Մեսրոպ Եպս. Սմբատյանը։

Մոտավոր հաշվումներով միայն 1870—73 թվականներին բոլոր թեմերը հայ ժողովրդից հավաքել և ճեմարանի կառուցման ու հիմնադրման համար ուղարկել են մոտավորապես 224, 500 ռ.։ Եթե սրան ավելացնենք Էջմիածնապատկան գյուղերի հարկերը, բոլոր թեմերից ստացված այլ կարգի նվերները (ոսկյա և արծաթյա զարդեր, սպաքներ, իրեր) և

սննդամթերքի բոլոր տեսակները (ցորեն, գարի, մրգեր), հասկանալի կլինի, որ ճեմարանի կառուցումը և պահպանությունը համաժողովրդական գործ է և այն իրավամբ պատկանել է հայ ժողովրդին։

1874 թ. հոկտեմբերի 16-ին, ճեմարանի շենքի հրդեհումից հետո, ամեն կողմից ցույց տրվեց սրտագին օգնություն։

Հրդեհման լուրը «Արարատ» ամսագրի 1874 թ. նոյեմբերի համարում կարդացող յուրաքանչյուր հայ ձգտել է իր նյութական օգնությամբ արագացնել շենքի վերանորոգումը։

1875 թ. Մայր Աթոռի կողմից շնորհակալագրեր են ուղարկված հազարավոր հայերի՝ նրանց ցույց տված օգնության համար։ Հետաքրքրականն այն է, որ ունեորների կողքին եղել են նաև չունեորներ, որոնք նույնպես ցանկացել են իրենց չնչին հնարավորություններից բաժին հանել։ Միայն արմավիրաբնակ 115 հայ քաղաքացիներից յուրաքանչյուրը տվել է 2 ռ., կամ 1,50 ռուբլի, նույնիսկ եղել են ամենիք, որ ուղարկել են մեկ ռուբլի կամ 50 կոպեկ։

Նման ձևով կոպեկներ, ռուբլիներ և մեծ գումարներ են նվիրել գրեթե բոլոր վայրերի հայերը, որոնցից համեմատաբար ավելի շատ են օգնել բուն Հայաստանի բնակիչները։

Հնդհանուր կարգի նվիրատվություններից բացի լիայն Երևանի, Ալեքսանդրապոլի թեմերի սահմաններում գտնվող գյուղացիները շենքի կառուցման ու վերանորոգման ժամանակ սալերով փոխադրել են ողջ շինանյութը, ըստ որում, անտառանյութը տեղափոխվել է 100 կիլոմետր հեռավորությունից։

Մինչև 1899 թ. սեպտեմբեր ամիսը, այսինքն անցած 25 տարիների ընթացքում, տեսուչներին տրվել է 28685 ռ. աշխատավարձ, ուսուցիչներին՝ 250478 ռ., վերակացուներին՝ 28685 ռ., բժշկին՝ 28387 ռ., և ծառաներին՝ 31498 ռուբլի։ Բոլորը միասին կազմում է 402404 ռուբլի։

Յուրաքանչյուր սովորողի հագուստի և այլ կարգի կարիքների համար կատարված ծախսերը 25 ռուբլուց այն կողմ չեն անցնում։ Արդեն հայտնի է, որ ճեմարանի սաների թիվը ամենաշատը չի գերազանցել 360—370-ից, կնշանակի այս նպատակով տարեկան պետք է ծախսված լինեին 8000 ռ.։ Եթե 402404 ռուբ. բաժանենք 25 տարիների վրա, յուրաքանչյուր տարվան կհասնի 16016—8000։ Ուրեմն ճեմարանի մեկ տարվա բոլոր տեսակի ծախսերը մոտավորապես կազմել են 24016 ռ., այն դեպքում, երբ միայն Տիգրանյանի կտակից ստացվել է 10—12 հազար ռուբլի։

Այս կարգի նվիրատվություններ և կտակներ եղել են գրեթե ամեն տարի, իսկ ուրիշ մանր ու մեծ եկամուտներ ստացվել են այնքան, որ հնարավոր չէ բոլորի մասին խոսել։

Գևորգյան ճեմարանին նյութապես օգնելու և պահպանելու գործում մասնակցություն են ունեցել նաև քարեգործական ընկերություններն ու մեծահարուստները՝ վաճառականները, հոգևորականները, կալվածատերերը և ուրիշները։

⁴ ՀԱՍՏ ԴԿՊԱ ֆոնդ 57, գործ 259, էջ 8;

Վերջիններիս օգնությունը հիմնականում եղել է ճեմարանում սաներ պահելու, ճեմարանավարտ լավագույն սովորողներին արտասահման (կատարելագործվելու համար) գործուղելու, գիտական գրականություն հրատարակելու, գրականություն ձեռք բերելու և նման նպատակների համար:

Մեկիք Հայկազյանը առաջիններից մեկն էր, որ դիմելով ճեմարանի վարչությանը խնդրել էր իր հաշվին մեկ ուսանող ուղարկել արտասահման սովորելու (1888 թ. մայիսի 23-ին մանկավարժական խորհուրդը որոշում է նրա հաշվին Սարգիս Տեր-Գաբրիելյանին ուղարկել Գերմանիա սովորելու): Ավարտելուց հետո նման ուսանողներին պարտավորեցնում էին վերադառնալ և աշխատել ճեմարանում կամ որևէ հայկական այլ դպրոցում:

Ազգային բարերար Մանթաշյանի տրամադրած միջոցների հաշվին Գերմանիա են ուղարկել սովորելու Մանուկ Աբեղյանին և ուրիշներին:

Նման պայմաններով բարերարներ Տիգրանյանի, Ղուկասյանի և ուրիշների ֆոնդերի հաշվին Գերմանիայում են սովորել Գարեգին սարկավագ Հովսեփյանը, Կարապետ սարկավագ Տեր-Մկրտչյանը, Կոմիտաս վարդապետը, Սպիրիդոն Մելիքյանը, Գեվորգ սարկավագ Չորեքչյանը, Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանը, Արշավիր Ծավարչյանը, Գևորգ Լեյլյանը և ուրիշներ:

1898 թ. Ռուսաստանի համալսարաններն են գործուղվել երկու ուսանող, այնուհետև հաշվի բարեգործական ընկերության հաշվին Խարկովի, Կիևի, Պետերբուրգի և Մոսկվայի համալսարաններում են սովորել ճեմարանի այլ շրջանավարտներ:

Ճեմարանի բարերարների ֆոնդի հաշվին Մայր Աթոռի տպարանից հրատարակվել են նաև գիտական որոշ գրականություն և դասագրքեր:

Ղուկասյան ֆոնդի հաշվին 1907 թ. հրատարակել են Մանուկ Աբեղյանի «Գրաբարի քերականություն», Արամ Օլթեցյանի «Մանկավարժություն», Ղազարոս Աղայանի «Մայրենի լեզու», Սեդրակ Մանդինյանի «Ռուսաց լեզու» դասագրքերը: Տիգրանյանի ֆոնդի հաշվին քանի անգամ հայտարարված է եղել լավագույն աշխատությունների մրցանակաբաշխություն: Այդպիսի մրցանակաբաշխություններից մեկի ժամանակ, 1899 թ., շահում է Հրաչյա Աճառյանի «Արմատական բառարանը»:

1912 թ. ապրիլի 10-ին մանկավարժական խորհուրդը որոշում է Իզմիրլյանի ֆոնդի հաշվին ստեղծել գիտական հրատարակչություն և ամեն տարի հատկապես հայագիտական և գիտական լավագույն աշխատությունները ուսումնասիրել ու հրատարակել: Իսկ 1917 թ. հունվարին, ճեմարանի փակման նախօրյակին, անգամ հայտարարում են լավագույն դասագրքերի մրցանակաբաշխություն: Իհարկե այս ձեռնարկումը գլուխ չի գալիս, որովհետև մի քանի ամիս հետո ճեմարանը փակվում է:

Ճեմարանում աշխատող ուսուցչական կազմը կայունացավ այն ժամանակ, երբ ճեմարանի շրջանավարտներից լավագույններին հրավիրեցին նույն տեղում աշխատելու:

Ճեմարանի լսարանական բաժինն արդեն տալիս էր շրջանավարտներ, նրանց մեջ կային ընդունակ, բանիմաց երիտասարդներ, որոնք խոստումնալից էին թե՛ գիտական պատրաստակամությամբ և թե՛ աշխատասիրությամբ: Ճեմարանի համար այլևս հարց չէր ուրիշ տեղերից անպատճառ ուսուցիչներ հրավիրելը:

Հրաչյա Աճառյան

Եթե սկզբում նախկին շրջանավարտներից ճեմարանում հանդիպում ենք Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանին, Սարգիս Տեր-Գաբրիելյանին, Փանոս Վարդանյանին, Լևոն Խոջոյանին, ապա 1894 թվից ավելանում են Սեթ Հարությունյանը, Գևորգ վարդապետ Չորեքչյանը, Հուսիկ վարդապետ Զոհրաբյանը, Տիգրան Տեր-Հովհաննիսյանը, մի քիչ ուշ՝ Եզնիկ աբեղան, Ստեփան Կանայանը, Մանուկ Աբեղյանը, Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը, Փարսադան Տեր-Մովսիսյանը (Մեսրոպ վարդապետ Մագիստրոսը) և ուրիշ շատերը:

Ուսուցչական կազմի կայունացմանը նպաստեց նաև այն, որ շատ գիտնականներ ցամաքային հայտնեցին ճեմարանում աշխատել: Այս շրջանում ճեմարանը, որպես գիտական օջախ, արդեն ճանաչվում էր ոչ միայն Ռուսաստանում բնակվող հայ մտավորականության, այլև արտասահմանի թե՛ հայ և թե՛ օտար գիտնականների կողմից: Կարելի է ասել, որ Գևորգյան ճեմարանը մեծ հռչակ էր վայելում գիտական աշխարհում:

